

कोसी प्रदेशमा बोलिने मातृभाषाको स्थिति र तिनको संरक्षण, सम्बर्द्धनका उपायहरू

पद्मा देवी पन्धाक^{१*} र डा. मोहनकुमार तुम्बाहाड^२

^१स. प्राध्यापक, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, जनता बहुमुखी क्याम्पस इटहरी, सुनसरी

^२उप-प्राध्यापक अङ्ग्रेजी विभाग, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, सुन्दरहरैँचा, मोरङ

* Email of Principal Author: padmadevipanda@gmail.com

Article Info

Article History:

Submitted 30 September 2023

Reviewed 29 November 2023

Revised 09 December 2023

Accepted 25 January 2024

Corresponding Author:

Padma Devi Pandhak

Email: padmadevipanda@gmail.com

Copyright Information:

Copyright 2024 © Authors of this journal; with authors' permission, the copyright is transferred to the publisher for the first edition only.

Publisher:

Research Management Cell(RMC)

Janta Multiple Campus

Itahari, Sunsari

Tel.: 025-81300

Email: rmcjantacollege@gmail.com

लेखसार

यस लेखको मूल उद्देश्य हो कोसी प्रदेशमा बोलिने मातृभाषाको स्थितिको आकलन गर्नु र सङ्कटग्रस्त हालतमा गुञ्जिरहेका भाषाहरूलाई यथोचित तरिकाले संरक्षण र संवर्द्धनका उपायहरूको निरूपण गर्नु हो। यो अध्ययन पुस्तकालयीय विधि अपनाउने गुणात्मक ढाँचामा आधारित भएर व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ। यो लेखमा सोद्देश्यपूर्वक नमुना छनोटको आधारमा राष्ट्रिय जनगणना (सन् २०११ र २०२१) को तथ्याङ्कलाई प्राथमिक तथ्याङ्कको आधार मानी अन्य लेखरचना, जर्नल, पुस्तक, पत्रपत्रिका आदिलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरेर विश्लेषण गरिएको छ। व्याख्या र विश्लेषण गर्ने विधिहरूको अवलम्बन गर्दै भाषा क्षयीकरणको सिद्धान्तमाथि केन्द्रित भएको छ। व्याख्या र विश्लेषणपछि के नतिजा वा निष्कर्ष आएको छ भने नेपाली भाषा राष्ट्रभाषा हुनाले यसको यथोचित विकास, संरक्षण र संवर्द्धन भएको पाइन्छ तर यसबाहेकका मातृभाषाहरू भने विभिन्न आधार र स्तरका सङ्कटको स्थिति सामना गरिरहेको पाइयो। यसका साथै सङ्कटापन्न भाषाहरूलाई जोगाउने केही महत्वपूर्ण उपाय सङ्केत गरिएका छन्। यस लेखबाट भाषाविद्, भाषा संरक्षणमा जुटेका अभियन्ता, शिक्षक तथा विद्यार्थी विशेषलाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

शब्दकुञ्जि: अपसरण, मातृभाषा, सङ्कटापन्न, संरक्षण, क्षयीकरण

विषय परिचय

पहिलेको १ नं प्रदेश र हालैको नामकरण अनुसार कोसी प्रदेशमा १४ वटा जिल्लाहरू पर्दछन्। यस प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या ४५,३४,९४३ (विसं. २०६८ को जनगणना) र ४९,६९,४९२ (विसं. २०७८ को जनगणना) रहेको छ। यहाँ १०० विविध मातृभाषाहरू बोलिन्छन् भने तीमध्ये एकलाखभन्दा बढी वक्तासङ्ख्या भएका भाषाहरू ९ वटा, दशहजारदेखि एकलाखसम्म भएका भाषाहरू २६ र दशहजार भन्दा कम वक्तासङ्ख्या भएका ६५ वटा पाइएका छन्। नेपाल जनगणना वि.सं. २०७८ को प्रतिवेदन अनुसार नेपालका १२४ भाषाहरूमध्ये ३७ वटा भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको देखाइएको छ। भाषा परिवारको सन्दर्भमा मूलतः चार भाषा परिवारहरू (भारोपेली, भोटबर्मेली, अफ्रो-एसियाली र द्रविड) हुन् तथापि भाषा अनुसन्धाताहरूले आग्नेय र पहिचान हुन नसकेको कुसुण्डा भाषासमेत छवटा भाषा परिवार छन् भनेका छन्। कोसी प्रदेशको सरकारी कामकाजको लागि नेपाली भाषा बाहेक दुईवटा भाषाहरू क्रमशः मैथिली (५,७९,३४७/११.६७%) र लिम्बू (३,३२,५१२/६.७%) लाई भाषा आयोगले सिफारिस गरेको अवस्था छ।

यो कोसी प्रदेशमा पहिलो मातृभाषाको रूपमा नेपाली भाषा २२,४६,०२७ अर्थात् ४५.२६% रहेको छ भने दास्रो भाषाको रूपमा मैथिली रहेको छ। भाषा आयोगले वि.सं. २०७८ मा प्रकाशित गरेको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू भन्ने जर्नलले तत्कालीन प्रदेश १ नं.मा १०६ मातृभाषाहरू बोलिन्छ, भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ र विसं २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क सार्वजनिक गर्ने सिलसिलामा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले विसं २०७९ चैत्र १० गतेको बुलेटिनमा कोसी प्रदेशमा १०९ वटा मातृभाषाहरू विवरण प्रकाशमा ल्याएको छ तर विडम्बना कस्तो छ भने समग्र कोसी प्रदेशको तथ्याङ्कमा पहिचान नभएको र अन्य भनेर उल्लेख हुन गएका दुई भाषा बाहेक अछामी, बभाङ्गी, चेपाङ, थकाली, ल्होपा, धुलेली र सुरेल सात भाषाहरू जिल्लागत तथ्याङ्कमा १४

जिल्ला मध्ये कुनै जिल्लामा उल्लेख भएका छैनन्। त्यसैले कोसी प्रदेशमा १०९ भाषाभाषी भनिए तापनि जिल्लागत तथ्याङ्कलाई आधार मान्दा १०० वटामात्र मातृभाषाहरू भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ।

यथार्थ कुराहरू अक्सर गरेर तिता नै लाग्ने गर्दछन्। माथि उल्लेख भएका एकलाख भन्दा माथि वक्ता सङ्ख्या भएका ९ भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषा कोसी प्रदेशमा ४५.२६% अर्थात् प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या ४९,६९,४९२ मा २२,४६,०२७ ले नेपाली बोल्छन्। नेपाली भाषा राष्ट्रभाषा वा सम्पर्क भाषा भएको हुनाले यसको विकास र संवृद्धि यथोचित मात्रामा भएको छ। यो भाषाबाहेक अन्य भाषाहरूको हकमा तिनको स्थिति उत्साहजनक वा सन्तोष लिनु पर्नेगरिको पटककै छैन। ती ह्रासोन्मुख हुँदै जानाका कारणहरू धेरै छन्। कुन कुन उपायहरू अपनाउँदा मातृभाषामैत्रि पर्यावरण निर्माण गर्न सकिन्छ र तीब्र रूपमा भइरहेको नोक्सानीलाई रोकथाम र अपेक्षित सुधार गर्न सकिन्छ भनेर यहाँ सङ्क्षिप्तमा छलफल गरिएको छ।

समस्याकथन

प्रस्तुत अध्ययनको मूल समस्या कोसी प्रदेशमा बोलिने भाषाभाषिहरूको कस्तो अवस्था छ, सो मूल समस्यासँग सम्बन्धित शोधप्रश्नहरू यस प्रकार छन् :

- (क) कोसी प्रदेशमा कुन कुन भाषा परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन् ?
- (ख) यो प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको अवस्था कस्तो छ ?
- (ग) भाषा विशेष गरेर सङ्कटापन्न भाषाहरूको जगेर्ना गर्ने भरपर्दा उपायहरू के के हुन् ?

अध्ययनको उद्देश्य

यो लेख समस्याकथनका शोधप्रश्नहरूमा आधारित रही निम्नानुसारका उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छः

- (क) कोसी प्रदेशमा बोलिने भाषा परिवारका

भाषाहरू किटान गर्नु,

- (ख) यो प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको अवस्थाको बारेमा विश्लेषण गर्नु ?
- (ग) सङ्कटापन्न भाषाहरूको जगेर्ना गर्ने भरपर्दा उपायहरूमाथि छलफल गर्नु ?

शोधविधि

यस अध्ययनका निम्ति समस्याकथन र अध्ययन उद्देश्यका आधारमा मिश्रणविधि (गुणात्मक र मात्रात्मक) सम्बन्धी प्राथमिक र गौण स्रोतका सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतका सामग्रीअन्तर्गत केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा प्रकाशित जनगणना २०६८ र २०७८ का तथ्याङ्कलाई आधार मानिएको छ। त्यसै गरी द्वितीयक सामग्रीका रूपमा भाषा आयोगद्वारा विभिन्न समयमा प्रकाशित गरेका बुलेटिनहरू, विभिन्न जर्नलका लेख, पत्रपत्रिका आदि समाविष्ट छन्। माथि उल्लिखित सामग्रीहरू पुस्तकालयीय विधिद्वारा सङ्कलन गरिएका हुन्। सङ्कलित सामग्रीलाई व्याख्यात्मक ढाँचामा विवेचना र विश्लेषण गरिएको छ। यो अध्ययन विशेष गरेर भाषामा क्षयीकरण (language loss) भन्ने सैद्धान्तिक अवधारणामा आधारित छ किनभने यहाँ कोसी प्रदेशमा बोलिने जनजातिका भाषाहरूको वर्तमान अवस्था कस्तो रहेको भन्ने बारेमा व्याख्या र विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

मातृभाषाहरू खास निर्दिष्ट आन्तरिक तथा बाह्य कारणले गर्दा क्रमशः क्षयीकरणतर्फ उन्मुख हुँदै गरेको यथार्थलाई कसैले नकार्न सक्दैन। यो क्षयीकरणको तितो वास्तविकतालाई नकार्न नसकिने कारण विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषा सम्बन्धी विचारगोष्ठी, लेखरचना, पत्रपत्रिका, पुस्तक आदिका माध्यमबाट विशेष गरेर जनजातिसम्बद्ध भाषाहरू ह्रासोन्मुख स्थितिको सामना गरिरहेको कुरा छर्लङ्गिन्छ। केही राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लेखरचनाहरू जसले जनजातीय भाषाहरूको अधोगति औल्याएका छन् तिनीहरूको सङ्क्षिप्त विवरण हेरौं :

अर्याल र जोशी (सन् १९१७) को “गोरखा भाषा: मातृभाषाको महत्त्व”, पाण्डे (सन् १९५६) “नेपालमा शिक्षा : राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको विवरण”, राई (सन् १९९३) “मातृभाषामा शिक्षा : नेपाली भाषिक परिवेशमा”, बन्धु (सन् १९९३) “नेपालको सन्दर्भमा भाषायोजना”, बराल (सन् २०१०) “सङ्घीय राज्यमा भाषानीति”, राई (सन् २०१०) “Language Policy in Nepal : Past, Present and Future (नेपालमा भाषानीति : विगत, वर्तमान र भविष्यमा)”, जीवन (सन् २०११) “भाषा नीति”, र आङ्देम्बे (सन् २०१२) “Saving Endangered Languages Via Unnatural Selection and Utility (अस्वाभाविक तवरको छनोट र उपयोगद्वारा सङ्कटापन्न भाषाको बचाउ)” र आङ्देम्बेकै “लिम्बूभाषा उपचारका लागि असल अस्पतालको खोजी” (सन् २०१४) आदि राष्ट्रिय लेखहरूद्वारा नेपालका आदिवासी समुदायहरूको भाषा धराशायी बन्दै गरेको यथार्थलाई व्यक्त गरेका छन्। अझ विशिष्टीकृत रूपमा भन्नु पर्दा नेपाल सरकारले विसं २०७३ (सन् २०१६) साल भाद्रमा भाषा आयोग गठन गर्‍यो। सो आयोगले भाषाका तथ्याङ्कहरू प्रतिवर्ष प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ। यसका अतिरिक्त यो आयोगले विसं २०७८ (सन् २०२२) मा *सरकारी भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू* र *भाषा आयोगको स्मारिका प्रकाशन* गरी देशमा बोलिने मातृभाषाको अवस्था उजागर गरेको छ। यसैगरी विदेशी भाषाविद् तथा सरोकारवालाहरूले पनि यस्तै किसिमका विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ। केही उदाहरणहरू हेरौं :

फिसमेन् (सन् १९९१, २००१) “भाषा अपसरणलाई उल्ट्याउने” र “किन सङ्कटापन्न भाषा जोगाउन कठिन हुन्छ?”, हेल तथा अन्य (सन् १९९२) “सङ्कटापन्न भाषाहरू”, लेडफोर्ड (सन् १९९२) “नाजुक भाषाहरूको अर्को विवेचना”, हिलटन् (सन् १९९९) “आप्रवासीहरूमाभ भाषाको स्वक्षयीकरण : एसियन-अमेरिकनको भाषिक आत्मवृत्तान्त”, ग्रेनोबल् र ह्वालेइ (सन् २००६) *भाषा संरक्षण: भाषा सशक्तीकरणको एक परिचय*,

र मोसलेइ (सन् २०१०) *खतरामा परेका संसारका भाषाहरू: सन्दर्भ र प्रक्रिया* जस्ता लेख तथा पुस्तकहरूले यथोचित मात्रामा भाषाहरू मरणासन्न अवस्थामा पुग्ने कारणहरूको छलफल र विवेचना गरेका छन् ।

माथिका लेखरचना, पुस्तक, पत्रपत्रिकामा आएको भन्दा यो लेखले छुट्टै विशिष्ट विषय र क्षेत्रलाई सङ्क्षिप्तमा छलफल गर्न चाहेको छ किनभने कोसी प्रदेशकोमात्र मातृभाषीको बारेमा अन्य कुनैले पनि अध्ययन अनुसन्धान गरेको पाइँदैन ।

छलफल तथा नतिजा

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना विसं २०७८ (सन् २०२१) को तथ्याङ्कअनुसार कोसी प्रदेशका

तालिका १

वक्ता र मातृभाषा सङ्ख्या

क्र.सं.	वक्तासङ्ख्या	मातृभाषा सङ्ख्या
१.	दशलाख भन्दा माथिको वक्तासङ्ख्या भएको	१
२.	एकलाख भन्दा माथिको वक्तासङ्ख्या भएको	८
३.	दशहजार भन्दा माथि वक्तासङ्ख्या भएको	२६
४.	एकहजार भन्दा माथि वक्तासङ्ख्या भएको	२६
५.	एकसय भन्दा माथि वक्तासङ्ख्या भएको	२५
६.	एकसय भन्दा कम वक्तासङ्ख्या भएको	२३
जम्मा		१०९

माथिको आँकडालाई विचार गर्ने हो भने, एक हजार भन्दा कम वक्तासङ्ख्या भएका भाषाहरू नै ४८ वटा देखिन्छन् । त्यसो त एकसय भन्दा कम वक्तासङ्ख्या भएका भाषा नै २३ वटा देखा पर्दछन् । सोही आँकडा अनुसार दशलाख भन्दा माथि वक्तासङ्ख्या भएको भाषा नेपाली हो जुन भाषाका वक्तासङ्ख्या विसं २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदनानुसार २२,४६,०२७ (४५.२६%) उल्लेख भएको छ ।

भाषा परिवार

क्षेत्रफलको आधारमा नेपाल सानो भए

विभिन्न जातजातिहरूले बोल्ने मातृभाषीको कुल सङ्ख्या ४९,६१,४१२ हो । कोसी प्रदेशको मातृभाषा सम्बन्धी समष्टिगत आँकडामा १०९ मातृभाषाहरू देखाइएको भए पनि जिल्लागत तथ्याङ्कमा हेर्दा १०० वटा भाषाहरू विभिन्न मातृभाषाका रूपमा बोलिने गरेको देखिन्छन् । ती नौवटा जुन जिल्लागत तथ्याङ्कमा पाइँदैनन् । तिनीहरू जस्तै अछामी, बभाङ्गी, चेपाङ, थकाली, ल्होपा, धुलेली, सुरेल, अन्य, र पहिचान गर्न नसकिएको भनेर जनाइएको छ । नौवटामध्ये पनि आठवटा भाषाहरूका वक्तासङ्ख्या ३० जनाभन्दा बढी छैन र 'अन्य' भनिने भाषाको महलमा ५३६ वक्तासङ्ख्या उल्लेख भएको छ । उल्लेख भएअनुसार १०९ मातृभाषाका वक्तासङ्ख्या र मातृभाषा सङ्ख्या तलको तलिकामा देखाइएको छ:

तापनि भाषिक विविधताको हिसाबले यो मुलुक एक उर्वर हो किनभने नेपालमा बोलिने विविध २० विदेशी भाषाहरूलाई अलग गर्दा पनि १२४ भाषाहरू बोलिन्छन् । यी भाषाहरूलाई भाषापरिवारमा वर्गीकरण गर्दा भाषा आयोगको बहुभाषिक परिचय पुस्तिका (विसं २०७८) मा उल्लेख हुन गएबमोजिम नेपालमा पाँच भाषापरिवारहरू छन् । ती हुन् : 'भारोपेली', 'भोट-बर्मेली', 'अस्ट्रो-एसियाली', 'द्रविड' र परिवार नखुलेको 'कुसुन्डा' भाषा । कोसी प्रदेशको हकमा भने कुसुन्डा भाषा बाहेकका चार भाषापरिवारका भाषाहरू बोलिन्छन् ।

पन्धाक र तुम्बाहाङ, २०२४, कोसी प्रदेशमा बोलिने मातृभाषाको स्थिति.....

भाषिक अवस्था

भाषिक सबलताको पक्षबाट विचार विश्लेषण गर्ने हो भने कोसी प्रदेशमा नेपाली भाषाबाहेकका अन्य जनजातिहरूले मातृभाषाको रूपमा बोलिने भाषाहरूको स्थिति सोचनीय देखापर्छ। यस भनाइलाई पुष्टि गर्नको लागि युनेस्को (UNESCO) सन् २००३ को प्रतिवेदनलाई आधार मानेर मोस्ली (सन् २०१०) भन्छन् नेपालमा बोलिने ७१ भाषाहरूलाई सङ्कटापन्नताको विविध पाँच स्तरमा वर्गीकरण गरेका छन्। त्यो वर्गीकरणमा जनजातिहरूले बोल्ने र भोटवर्मेली परिवारका छन् जुन निम्नानुसार छन् :

१. असुरक्षित : यस वर्गमा पर्ने कोसी प्रदेशका भाषाहरूमा बान्तावा, कोयी/कोयु, कुलुङ, साम्पाङ, शेर्पा, सुनुवार, र वाम्बुले हुन्। यो वर्गमा पर्ने नेपाल भरिमा १८ भाषाहरू हुन भने यो कोसी प्रदेशमा ७ वटा हुन्।

२. निश्चित सङ्कटापन्न : यस समूहमा आठपहरिया, वाहिङ, चाम्लिङ, छिन्ताङ, छिलुङ, दुङमाली, खालिङ, लिम्बू, थुलुङ, र याम्फू पर्दछन्। हुन त यस वर्गमा नेपाल भरिमा ३३ भाषाहरू पर्दछन् तथापि यो क्षेत्रमा १० भाषाहरू छन्।

३. अति सङ्कटापन्न : यो समूहका भाषामा नेपाल भरिमा १२ वटा भाषाहरू पर्दछन् तथापि कोसी प्रदेशमा ५ वटा भाषाहरू पर्दछन्। ती हुन् धिमाल, लोहोरुङ, मेवाहाङ, नाछिरिङ र पुमा।

४. नाजुक किसिमले सङ्कटापन्न : नेपालभरिमा यस किसिमका भाषाहरू ७ वटा छन् त्यसमध्ये कोसी प्रदेशमा ३ वटा भाषाहरू जस्तै दुमी, तिलुङ र याक्खा हुन्।

५. लुप्त : यस समूहका भाषाका वक्ताहरू बाँकी नरहेको अवस्था हो। 'दुरा' भाषा यस वर्गीकरणमा पारिएको भाषा हो जुन कोसी प्रदेशको रैथाने भाषा भने होइन।

माथिका विवरणहरूबाट के यथार्थ भल्किन्छ भने कोसी प्रदेशका कम्तीमा २५ जनजातिका मातृभाषाहरू सङ्कटापन्न अवस्थाका विभिन्न चरणमा छन्। कोसी प्रदेशमा सरकारी

कामकाजको भाषाका रूपमा भाषा आयोगद्वारा सिफारिस गरिएको 'लिम्बू' भाषासमेत 'निश्चित सङ्कटापन्न' भाषाको समूहमा वर्गीकृत भएको छ। प्रादेशिक स्तरमा सरकारी कामकाजका निम्ति विभिन्न मापदण्ड जस्तै लेखनका निम्ति लिपि, साहित्य, भाषाव्याकरण, मातृभाषी वक्तासङ्ख्या आदि पूरा गरी सिफारिस भएको लिम्बूभाषाको त यो हालत भएपछि अन्य जनजातिका भाषाहरू जस्तै धिमाल, कोचे, मेचे, राजवंशी आठपरिया आदिको के स्थिति होला सहज अनुमान लगाउन सकिन्छ।

जनजातिका भाषाहरूलाई संरक्षण र संबर्द्धनका उपाय

भाषाको संरक्षण र संबर्द्धन धेरै जटिल विषय हो। यसमा बाह्यमात्र नभएर आन्तरिक कारण र परिस्थिति उतिकै जवाफदेही हुन्छन्। विभिन्न मुलुकहरूमा भाषा संरक्षणका निम्ति अपनाएका फरक-फरक तरिकाहरू देखिन्छन्। हाम्रो यो कोसी प्रदेशको निम्ति आफ्नै विशिष्ट खालको परिस्थिति छ त्यसो भएको हुनाले यहाँका जनजातिका मातृभाषा जगेर्ना गर्नको लागि निम्नानुसारका उपायहरू अपनाउन सकिन्छ :

सही तथ्याङ्क निर्माणमा जोड – अहिले उपलब्ध आँकडा वा तथ्याङ्कहरू धेरैजसो मिथ्याङ्क छन् भनेर भन्न सकिने आधारहरू धेरै छन्। एउटा उदाहरणलाई मनन गरौं ! विसं २०७५/०२/२६ गते यो स्तम्भकारले प्रस्तुत गरेको "सुन्दरहरैचा नगरपालिकाको जनजाति र भाषिक स्थितिको छोटो चर्चा" मा पहाडी जनजातिअन्तर्गत खवास/खवास मातृभाषी भनेर ३६०६ जना उल्लेख भएको छ। यो उल्लेख आधार स्रोत भनेको जनसङ्ख्या प्रतिवेदन विसं २०६८ हो। यो यथार्थमा आधारित आँकडा हुन सक्तैन किनभने यतिको सङ्ख्यामा पहाडे खवास छैनन् यस नगरपालिकामा। पहाडका भुजेल समुदायले पनि आफूलाई खवास भन्ने गरेका छन् अनि यही नपामा थारू जनजातिको जनसङ्ख्या ९,८२१ दिइएको छ। यदि यो तथ्य हो भने यही नपामा आफूलाई तराईवासी भनेर पहिचान दिने खवासको

जनसङ्ख्याको उल्लेख भएको छैन । यसै गरी पहाडे समुदायअन्तर्गत **घर्ती भुजेल** भनेर ४७० जनसङ्ख्या यो नपामा बसोवास गरेको देखाइएको छ । पहाडे समुदायमा खवास र घर्ती भुजेल छुट्टाछुट्टै जातिहरू छैनन् । वास्तवमा हुनुचाहिँ के पथ्यो भने पहाडे खवास (भुजेल) को ४७० नै जनसङ्ख्या हो र बाँकी ३६०६ चाहिँ तराइका खवास (चौधरी) हुनु पर्ने हो ।

अब अन्य जनजाति जस्तै राई कै बारेमा हेरौं न त ! राष्ट्रिय जनगणना विसं २०६८ ले राईको जनसङ्ख्या १,५९,११४, बान्तावाको १,३२,५८३ र चाम्लिङको ७६,८०० उल्लेख गरेको छ । राई भनेका को हुन् र बान्तावा र चाम्लिङ राईभित्र पर्दैनन् ? जस्ता सोभा सवालहरू अवश्य आउँछन् । यस किसिमका आँकडाले कसरी विविध योजना तर्जुमा गर्न सकिन्छ र ! अब अन्य जातिका हकमा पनि उल्लेख भएका आँकडा र वास्तविक मातृभाषाको सङ्ख्या तथ्यपरक छैनन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्नु पर्ने खण्ड देखियो ।

सत्यतथ्य र सही सलामत आँकडा कसरी आउन सक्छ भन्ने सवाललाई विचार विमर्श गर्दा पहिलो त सम्बन्धित सरोकारवाला निकायले बढी सतर्क र संवेदनशील हुन आवश्यक छ । भाषा सर्वेक्षणमा खटिनेहरू योग्य र तत् तत् भाषा जान्ने हुनुपर्नो । स्पष्ट हुने गरी सर्वेक्षणमा खटी जानेलाई तालिमको व्यवस्था र उनी (गणक) हरूले सूचकलाई मातृभाषाको वास्तविक ज्ञान भए नभएको जाँच बोल्ले लगाएरमात्र सङ्ख्या किटान गर्दा उपयुक्त देखिन्छ । हचुवाको भरमा काम छिट्टै सक्ने, गाल टार्ने मानसिकतामा लाग्दा वा गैरमातृभाषीले टिपोट गरेका मातृभाषीको सङ्ख्या विविध कारणले त्रुटिपूर्ण हुने खतरा रहन्छ । यदि मातृभाषीको तथ्याङ्कमात्र यथार्थपरक आएमा यसको दूरगामी सकारात्मक उपलब्धि हासिल हुन सक्छ ।

विविध मातृभाषीहरूमा पनि गलत बुझाइ रहेको पाइन्छ । त्यो के हो भने भएभरका जनसङ्ख्याले मातृभाषी दर्न (किटान गर्न) लगाएर आ-आफ्नो मातृभाषालाई सुदृढ देखाउने अव्यक्त खालको होड चल्ने गरेको छ । यस्तो प्रवृत्तिले पुन्याउन सक्ने असरको कमैमात्र हेक्का राखेको

देखियो । यथार्थ सङ्ख्या आउँदा मातृभाषा कुन स्थितिमा रहेछ त्यसको वास्तविक अवस्था थाहा पाउन सकिन्छ । स्थितिको बोध भएपछिमात्र त्यसलाई कसरी सबलीकरण गर्ने हो उपाय पत्ता लगाउन सकिन्छ । स्वाभाविक मोटाएको हो कि सुन्लिएको हो खुट्ट्याउन सकिएन भने सही उपचार गर्न अलमलमा परिन्छ । तसर्थ तत् तत् भाषिक समुदायहरूले पनि मातृभाषीको सही तथ्याङ्क आओस् भनेर खुब चनाखो रहनु पर्छ, नत्रभने यथार्थभन्दा फरक आँकडा हुँदा स्वाभाविक रूपले त्यही अनुसारको योजना बन्छ जुन फलदायी हुँदैन । उदाहरणको रूपमा लिनुपर्दा लिम्बू मातृभाषी समुदायको जातीय संस्था याक्थुङ चुम्तुङको अगुवा प्रतिनिधिहरू नै सबै लिम्बूजनहरूले मातृभाषाको खण्ड (कोलम) मा लिम्बू लेखाउने भन्ने अभियान चलाउँछन् । यस अभियानले मातृभाषालाई सहयोग पुग्दै छ कि घाटा पुग्दै छ राम्रो विचार पुन्याउन जरुरी छ ।

विभिन्न मातृभाषाहरूको वर्गीकरण –

यस क्षेत्रमा बोलिने विविध समुदायका मातृभाषाहरूलाई भाषा आयोगले निर्धारण गरेका विविध १० आधारहरूलाई मानी मापन गर्न सकिन्छ । ती आधारहरू हुन् :

- **वक्ता जनसङ्ख्या** - अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायलाई पनि भाषिक अधिकार प्रदान गर्न
- **भाषिक सबलता** - सङ्कटापन्न वा अपसरणशील भाषालाई पनि प्रोत्साहन गर्न
- **जातिभाषिक पहिचान** -नेपालका जातिभाषिक पहिचान भएका भाषालाई प्रोत्साहन गर्न
- **पहुँच र भाषिक अधिकार** - समावेशी र बहुभाषिकताको मर्मअनुसार अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायलाई पनि भाषिक अधिकार प्रदान गर्न
- **भाषिक भूगोल** - नेपालमा भाषिक समुदाय छरिएर रहेको अवस्था रहेकाले

- **भाषिक मौलिकता-** नेपालमा बोलिने धेरै भाषाहरू सीमानापार भाषा भएको
- **लेखन प्रणालीको विकास** - अतिकम भाषामा लेखन प्रणालीको विकास भएकाले
- **भाषिक सामग्रीको विकास** - निकै कम भाषामा भाषिक सामग्रीको विकास भएकाले
- **पाठ्यसङ्ग्रहको विकास सङ्कलन** -निकै कम भाषामा पाठ्यसङ्ग्रहको विकास भएकाले
- **साहित्य सिर्जना** - निकै कम भाषामात्र साहित्य सिर्जना भएकाले,

(भाषालोक, २०२२, पृ. ९)

यी माथिका आधारहरूलाई मापदण्ड मानेर विश्लेषण गर्दा भाषाको लेख्य, कथ्य वा साहित्यमा के कति सामर्थ्य राख्छन् भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ भने भाषाको जीवन्तता वा निरन्तरता कति रहन सक्ला भन्ने निकर्षण गर्न अति आवश्यक सर्त हो । मातृभाषाहरूको सङ्कटापन्न स्तरमा ठिक ढङ्गले वर्गीकरण गरेपछि निराकरणको सही विधि र उपाय अपनाउन सकिन्छ । यो विभिन्न तहमा पुगेका विरामी अस्पताल पुऱ्याउँदा चिकित्सकले अवस्था हेरी विरामीलाई सामान्य उपचार कक्ष, आपतकालीन उपचार कक्ष, सघन उपचार कक्ष (ICU) वा सङ्कटकालीन उपचार कक्ष (CCU) आदिमा सिफारिस गरेर उपचार सुरु हुन्छ । ठिक त्यस्तै किसिमले मातृभाषाको पनि अवस्था र अस्वस्थपनको स्तर हेरेर उपचारात्मक विधि अपनाएर सुधार गर्न सकिन्छ । सघन उपचार गर्नुपर्ने विमारीलाई सामान्य उपचार गर्नु समय र स्रोतको बरबादीमात्र ठहरिन्छ । त्यसकारण भाषाको वर्गीकरण भन्नाले गम्भीरताको सही तरिकाले निकर्षण गर्नु र त्यही अनुसारको सुधार र विकासको पाइला चाल्नु हो ।

समतामूलक नीति अपनाउने - विगतका समयमा जस्तै गोरखाली राजा महाराजा, राणा शासन वा त्यसपछिका पञ्चायत शासनमा एकल

भाषा नीतिको कारणले नेपाली खस वा पर्वते भाषा भन्दा अरु भाषाका निम्ति राज्य पूर्ण रूपले अनुदार थियो । यसको ज्वलन्त नमूना यहाँ तल स्वर्क गुरुङद्वारा आफ्नो कृति *जनजातिको सेरोफेरो*मा उल्लेख गरेको कृष्णचन्द्र अर्याल र वैद्यनाथ जोशी (सेढाई) ले लेखेका “गोरखा भाषा” विस १९४७/सन् १९१७ ले प्रष्ट पारेको छ, जो यस प्रकार छ :

आजसम्म पनि ‘गोरखा भाषा’ को सर्वव्यापकता हुन सकेको छैन । किन्तु नेवार भोटे, मगर, गुरुङ, लिम्बू, सुनुवार, दनुवार, थारू प्रवृत्तिका जङ्गली भाषाहरूले पनि आफ्नो जन्मस्थानलाई एकदम छाड्न सकेका छैनन् । जहाँसम्म एकमात्र गोरखा भाषाले अरु सबै भाषालाई अर्द्धचन्द्र लगाउन्न, त्यहाँसम्म गोरखा भाषाको उन्नति हुन्छ भन्नु र मुख्य भाषा कहिनु योग्य छ भन्नु केवल मनको लड्डुमात्र हो ।

समतामूलक नीतिको बारेमा लाल श्याँकारेलु रापचा भन्छन्, “विगतका निरुत्साहितका दुर्घटना, घटना र परिघटनालाई आत्मसात् गर्दै चाँडो भन्दा चाँडो सुधार गर्नको लागि आदिवासीवादी वैज्ञानिक सोच तथा व्यावहार **सबै जिउने अवस्था** (Survival for all) लाई सामाजिक न्यायको आधारमा राज्यले स्रोत-साधन बाँडफाँड गर्न समतामूलक वितरण नै सबैभन्दा उत्कृष्ट समाधानको उपाय हो” । यसै प्रसङ्गमा तेजमान आडदेम्बे एउटा उदाहरण दिन्छन् कि बेल्जियममा अल्पसङ्ख्यक फ्रेन्च भाषीहरू आफ्नो भाषाप्रति गर्व गर्छन् किनभने त्यहाँ बहुसङ्ख्यक डचभाषी बराबरको मान्यता दिएको मात्र होइन उपयोगी बनाइदिएको छ तर यहाँ हामी आफ्नो मातृभाषालाई किन घृणा गर्छौं भन्दा राज्यले कहीं काम नलाग्ने बनाइदिएको छ । उनी भन्छन् : बेल्जियम जुन युरोपमा पर्दछ त्यति टाढा जानु पर्दैन बरु हाम्रो पूर्वी सिमानाको सिक्किम राज्यलाई हेर्दा पुग्छ कि त्यहाँ पवन चाम्लिङ मुख्य मन्त्री भएपछि नेपाली लगायत लिम्बू, लेप्चा आदि

अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई बराबर मान्यता र सुविधा दिएका छन् र आज पर्यन्त चलिरहेछ। कुनै भाषालाई काखा र कुनै भाषालाई पाखा पार्दा कस्तो दुष्परिणाम भोग्नु पर्छ भन्ने श्रीलङ्काको २३ वर्ष लामो (मइ ५, १९७६-मइ १८, २००९) सिंहाली र तामिल बिच भएको रक्तर्ञ्जित युद्धलाई हेरे पुग्छ। त्यो युद्धको प्रमुख कारकका रूपमा भाषा पनि एक हो। त्यहाँ सिंहालीको सङ्ख्या धेरै ठुलो अर्थात ८५% र तामिलको १५% हो।

जाति-भूगोल-भाषा पहिचान : यस कोसी प्रदेशका रैथाने भाषा र अन्य प्रदेश वा मुलुकमा बोलिने भाषाहरूलाई पनि सही पहिचान गरेर छुट्टयाउनु पर्छ। यसो गरियो भने कुन कुन मातृभाषाहरूलाई प्राथमिकतामा राख्ने भन्ने कुराको स्पष्ट खाका बनाउन सकिन्छ। जस्तो कोसी प्रदेशमा गुरुङ, मगर, तामाङ, नेवार आदि भाषाहरूलाई संरक्षणको लागि त्यस्तो चिन्ता र चासो लिनु जरुरी छैन जति राई, लिम्बू, लेप्चा मातृभाषाका बारेमा चिन्ता लिनु परेको होस्। त्यो किन हो भने गुरुङको खास बसोबास क्षेत्र भनेको गण्डकी प्रदेश हो र यो मातृभाषालाई त्यहाँ प्राथमिकताका साथ संरक्षण र सम्बर्द्धन गरिन्छ, त्यस्तै मगरको लुम्बिनी/गण्डकी प्रदेश, र तामाङ र नेवारको बाग्मती प्रदेशमा प्राथमिकतामा पर्ने हुन्। यो प्रदेशमा अन्य मुलुकमा बोलिने भाषाहरू पनि बोलिन्छन्, जस्तै हिन्दी, बङ्गाली, अङ्ग्रेजी र यस्ता भाषाको निम्ति के विधि र उपाय अपनाउने भनेर सोची रहनु परेन किनभने जुन भाषाहरूका लागि पूरै देश र संसार लागिपरेको छ।

पहिचानको लागि मातृभाषा प्रमाणपत्र : खास जाति र मातृभाषालाई जगेर्ना गर्ने एक भरपर्दो उपाय भनेको मातृभाषा प्रमाणपत्र हो। नेपालमा अहिलेसम्मको अभ्यास भनेको व्यक्तिको नाकको उचाइ हेरेर जनजाति ऐन २०५८ लाई आधार मानेर यो जाति हो भनेर सिफारिस गर्ने चलन छ। प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नेले मातृभाषा जानिरहनु पर्ने आवश्यकता ठानिदैन। संसारका केही मुलुकहरूमा मातृभाषाको निश्चित आधारभूत ज्ञान हासिल गरेको प्रमाणपत्र दाखिल नगरेसम्म

नागरिकता दिने चलन छैन। उदाहरणका लागि बेल्जियममा नागरिकता प्राप्त गर्न मातृभाषामा दोस्रो तहको (A2 तहको) भाषिक दक्षता हासिल गरेको हुनुपर्छ। यहाँ पनि जातीय पहिचान प्रमाणपत्र पाउनको लागि मातृभाषाको अनिवार्य ज्ञान नीति राज्यले लागु गरायो भने प्राय सबैले मातृभाषा सिक्नु पर्ने बाध्यता आइपर्छ र सिक्छन् पनि किनभने यसबाट दोहोरो फाइदा हुन्छ। जस्तै एक त उसले आफ्नो मातृभाषाको ज्ञान प्राप्त गर्छ भने अर्कोतिर उसले राज्यबाट पाउने सुविधा पनि हात पार्छ। राज्यले चाट्यो भने यो नीतिलाई अनिवार्य रूपमा लागू गराउन सक्छ र घोषणा गर्न सक्छ, “कि त मातृभाषा सिक, कि त राज्यबाट दिइने सेवासुविधा बञ्चित हुन तयार होऊ”। यस किसिमको नीतिलाई कडाइका साथ लागू गराउँदा अवश्य पनि सकारात्मक नतिजा आउँछ किनभने रोजगारीको लागि जान मान्छेहरू जापानिज, कोरियन, चाइनिज आदि भाषाहरू सिक्नहेकै छन्।

कुनै पनि भाषालाई जोगाउनको लागि अनिवार्य सर्त भनेको त्यो भाषालाई उपयोगी र उत्पादनसँग कतै न कतै जोडनु जरुरी छ। मानिसहरू अङ्ग्रेजी वा नेपाली भाषा सिक्न लालायित हुनु पर्ने केही कारण भए त्यो उपयोगी भएर नै हो। अङ्ग्रेजी सिकेपछि केही इलममा लागिन्छ, विदेश जान र कमाइ गर्न सकिन्छ भनेर नै लोभिने हो तर जनजातिले आफ्नो मातृभाषामा जतिसुकै प्रकाण्ड विद्वान् भए पनि के उपलब्धि हुन्छ ! मान्छेले यिनै कुरा विचार गर्ने हो। मान्छेले अवलम्बन गर्ने वा सिक्ने कि त आशले कि त ऋसले हो। राज्यले पर-भयको माध्यमबाट पनि अपेक्षित नतिजा हासिल गरेका उदाहरणहरू हाम्रै मुलुकमा छन्। विसं २०६९/७० तिर राज्यले खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने अभियान ल्यायो। हरेक घरमा एक पक्का चर्पी भन्ने अभियानमा अति विपन्न परिवारलाई २५ दिनमा रु. २५,०००/- खर्च गरिसक्ने गरी अनुदान दिइयो। त्यो अटेर गर्नेलाई सरकारी सेवा-सुविधाबाट बन्देज लगाइयो। यतिसम्म कि केही कामको लागि सिफारिस, विविध खाले भत्ता आदि लिन नपाइने बनाइयो अनि

मानिसले सोचनुपुगे कि सरकारको प्रयास हाम्रै लागि हो । चर्पीको प्रयोग भनेको विभिन्न खाले रोगबाट बच्नु हो र यसरी स्वस्थ बनेमा औषधोपचारमा हुने खर्च जोगिनु हो । यस्तै सन् २०१५/विसं २०७२ तिर साक्षरताको अभियान ल्याएर निरक्षरमुक्त क्षेत्र बनाउने लक्ष्य लियो सरकारले । यसै अभियानलाई साकार पार्ने हेतुले प्रौढ शिक्षा, साक्षरता अभियान चलायो । यो अभियान पनि पर-भयवादकै एक हिस्सा थियो । उसले जनाकारी गरायो कि जसले आफ्ना बालबालिकालाई विद्यालय पठाउँदैन त्यसतालाई सरकारबाट प्रदान गरिने सुविधा बन्द हुने छ । करोडौं खर्च गरेर चलाएको प्रौढ कक्षामा केही बूढापाका बरु सुविधा माया मार्ने भन्दै जान आनाकानी गरे त्यस्तालाई तह लगाउन सरकारले अर्को उपाय लगायो । त्यो उपाय के थियो भने कक्षा ९ वा १० पढ्दै गरेका विद्यार्थीलाई आफ्नो घर वा छरछिमेकमा निरक्षरलाई पढाएर साक्षर बनाएको प्रमाण भएपछि मात्र विद्यालयले सामाजिक वा जनसङ्ख्या विषयको प्रयोगात्मक परीक्षामा अड्क दिने जस्तो बाध्यकारी नीति ल्याएर उक्त कार्यक्रम सफल पारेको थियो ।

भाषालाई लेखाइको माध्यमले केवल आधामात्र बचाउन सकिन्छ अथवा डकुमेन्टेसन (दस्तावेजीकरण) ले स्थायी रूपमा भाषा सम्बन्धी पाठ सङ्कलन हुन्छ तर भाषा बाँच्न सक्तैन । यसको ज्वालन्त उदाहरण संस्कृत भाषा हो । संसारभरिका पुस्तकालयमा संस्कृतको पाठ सङ्कलन गरिएको छ तर यसलाई मृत भाषा भनिन्छ । भाषा जीवित हुनका लागि मातृभाषाका रूपमा मातृभाषीहरूद्वारा बोलिनु पर्छ तथापि यी जनजातिका सङ्कटापन्न मातृभाषाहरूलाई तत्कालका लागि गरिनु पर्ने कार्यहरू भाषाका संरक्षण, संबर्द्धन र विकासका लागि कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका विसं २०७६ अनुसार देहायका कार्यक्रमहरू तदारुकताका साथ गर्न सकिन्छ :

- वर्ण निर्धारण
- शब्द सङ्कलन (संस्कृति र परम्परामा आधारित शब्द)

- शब्दकोश निर्माण
- पाठ सङ्कलन
- भाषिक इतिहास लेखन
- व्याकरण लेखन
- लोकवार्ता सामग्री सङ्कलन (मौखिक परम्परामा आधारित भाषामा अभिव्यक्त कथा, गीत, चुटकिला आदि)
- सामग्री विकास
- सामग्री प्रकाशन
- उच्चारण विधि अभिलेखन
- भाषा अनुवाद
- भाषाको यान्त्रिककरण सम्बन्धी कार्य
- सञ्चार सम्प्रेषण र
- भाषा कक्षा सञ्चालन

निष्कर्ष

कोसी प्रदेश बागमती प्रदेशपछिको धेरै भाषाहरू अथवा तथ्याङ्कमा भन्नु पर्दा १०० (१०९?) प्रकारका मातृभाषाहरू बोलिने प्रदेश हो । नेपाली भाषा जुन राष्ट्रभाषाको हैसियतमा छ, यसको विकास राम्रो र समुचित ढङ्गले भएको छ । यो नेपाली राष्ट्रभाषाबाहेक अरु भाषाहरूको उचित संरक्षण र विकास अभावले विविध स्तरका सङ्कट बेहोरिरहेका छन् । कोसी प्रदेशमा सातवटा भाषाहरू असुरक्षित अवस्थामा छन् । लिम्बूलागायत दस जनजातीय भाषाहरू निश्चित सङ्कटापन्न भाषाहरू हुन् । यसरी नै पाँच भाषा अति सङ्कटापन्न भाषाहरूमा पर्दछन् । नाजुक किसिमले सङ्कटापन्न भाषा समूहमा याखाभाषालगायत तिन भाषाहरू पर्दछन् । यी सङ्कटापन्न भाषाहरूको यथोचित संरक्षण र संबर्द्धन गर्नको लागि सङ्घीय, प्रादेशिक, स्थानिय तह र स्वयं भाषिक समुदायहरू स्पष्ट र वैज्ञानिक मार्गचित्रसहित कार्यक्षेत्रमा डट्नु पर्दछ । त्यो मार्गचित्रमा यहाँ उल्लेख भएका कार्यक्रमहरू क्रमशः तथ्याङ्क निर्माण, सही ढङ्गको वर्गीकरण, समतामूलक भाषिक नीति,

जाति-भाषा-भूगोल पहिचान र पहिचानको लागि मातृभाषा प्रमाणपत्र अनिवार्यता आदि जस्ता विधि र उपायहरूको अवलम्बन गरेमा सङ्घटका स्थितिमा परेका भाषाहरूलाई अपेक्षाकृत सुधार र सम्बर्द्धन गर्न सकिने छ ।

सन्दर्भसूची

अर्याल, पण्डित कृष्ण र पण्डित वैज्यनाथ जोशी, (सन् १९९७), *गोर्खाभाषा मातृभाषाको महत्व*, नेपाल अफिस अर्भ गोर्खा एजेन्सी ।

आडदेम्बे, तेजमान, (सन् २०१२), सेभिड् इन्डेजर्ड ल्याङ्गुएजेज् भाय अन्याचुरल सेलेक्सन् एण्ड युटिलिटि थ्योरी, इन् मृगेन्द्र बहादुर कार्की, (एड.), *आइडेन्टिटी एण्ड इन्क्लुजन, नेपालिज स्टडिज*, भोल. ३९, सीएनएएस, पिपि. ३५-६८ ।

आडदेम्बे, तेजमान, (सन् २०१४), लिम्बू भाषा उपचारको लागि असल अस्पतालको खोजी (पहिचानको लागि मातृभाषा बचाउ आन्दोलनका दुई अचुक मन्त्रहरू), *प्रथम अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनको अभिलेख*, किरात याक्थुड चुम्लुड केन्द्रीय समिति ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (सन् २०२३), राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा आवास गणना (सन् २०२१) ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (सन् २०१४), राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा आवास गणना (सन् २०११) ।

जीवन, जैनेन्द्र (सन् २०११), भाषा नीति, *कान्तिपुर दैनिक*, चैत्र १५, पृ. ७ ।

तुम्बाहाड, मोहनकुमार (सन् २०१९ असार), सुन्दरहरैँचा नगरपालिकाको जनजाति र भाषिक स्थितिको छोटो चर्चा, *विराट वाणी: बाल-केन्द्रित अङ्क*, विराट साहित्य समाज, ४ (१) २, पृ. ७६-१०२ ।

पाण्डे, सरदार रुद्रराज, (सन् १९५६), *नेपालमा शिक्षा : नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोग*, कलेज अर्भ एजुकेशन ।

बन्धु, चुडामणि, (सन् १९९३), नेपालको सन्दर्भमा भाषा योजना, *प्रज्ञा* ८९: ७३-१०५ ।

बराल, भवानी, (सन् २०१०), सङ्घीय राज्यमा भाषा नीति, *गोरखापत्र दैनिक*, चैत्र १५, पृ. ६ ।

भाषा आयोग (सन् २०२२), *भाषालोक: भाषा आयोगको स्मारिका*, भाषा आयोग ।

भाषा आयोग (सन् २०२२), *सरकारी कामकाजको भाषा सम्बन्धी सिफारिसहरू*, भाषा आयोग ।

भाषा आयोग (सन् २०२२), *भाषा आयोगको बहुभाषिक परिचय पुस्तिका*, भाषा आयोग ।

भाषा आयोग (सन् २०२२ जुलाई), *भाषा: भाषा आयोगको चौमासिक बुलेटिन*, वर्ष ४, पूर्णाङ्क ४, भाषा आयोग ।

राई, नवलकिशोर, (सन् १९९३), मातृभाषी शिक्षा नेपाली भाषिक परिवेशमा, *प्रज्ञा*, २२ : ५६-६२ ।

राई, विष्णुसिंह, (सन् २०१०), ल्याङ्गुएज् पलिसि इन् नेपाल : पास्ट, प्रेजेन्ट एण्ड फ्युचर, सुम्निमा पारोहाड, ५ (५): १६-२२ ।

Fishman, J. A. (1991). *Reversing language shift*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.

Fishman, J. A. (2001). Why is it so hard to save a threatened language? In J. A. Fishman (Ed.), *Can threatened languages be saved?* (pp. 1-22). Clevedon, UK: Multilingual Matters.

Grenoble, L. A., & Whaley, L. J. (2006). *Saving languages: An introduction to language revitalization*. New York: Cambridge University Press.

Hale, K., Krauss, M., Watahomigie, L. J.,

- Yamamoto, A. Y., Craig, C.,
Jeanne, L. M., & England, N. C.
(1992). Endangered languages.
Language, 68(1), 1-42.
- Hinton, L. (1999). Involuntary language
loss among immigrants: Asian-
American linguistic
autobiographies. ERIC Digest.
From:
[http://www.cal.org/resources/digest/](http://www.cal.org/resources/digest/digest_pdfs/9910-hinton-langloss)
- Ladefoged, P. (1992). Another view of
endangered languages.
Language, 68 (4): 809-811.
- Moseley, C. (2010). The UNESCO atlas
of the world's languages in
danger: Context and process.
Unknown title.
<http://www.dspace.cam.ac.uk/handle/1810/243434>

